

ОСОБЛИВОСТІ МОРОЗО- І ЗИМОСТІЙКОСТІ ПШЕНИЦІ ТВЕРДОЇ ОЗИМОЇ

Зимостійкість культурних видів рослин, в тому числі й пшениці, створювалася в процесі еволюції як адаптивна генетико-фізіологічна властивість організму за конкретних агрокліматичних умов росту і розвитку рослин. Однією з головних властивостей, що досить детально вивчалися серед озимих і факультативних сортів твердої пшениці, були морозостійкість і її складові; тривалість періоду яровизаційного періоду (контролюється системою генів *Vrn*), реакція на фотоперіод (система генів *Ppd*), морфофізіологічні ознаки рослин твердої пшениці, що відповідають за стійкість до низьких температур (накопичення цукру в вузлах куціння на початку зими, стелюща та напівстелюща форми куща рослин в осінній період, інтенсивність забарвлення листків і стебел восени та ранньою весною). Рослини озимих культур, в т.ч. і пшениці твердої озимої, мають онтогенетичну адаптацію, що може бути як генотипічною, так і фенотипічною. Особливе значення в онтогенезі рослин мають регуляторні механізми: фотоперіодизм і яровизація. Потреба в яровизації (реакція на низькі плюсові температури) в початковий період для послідуєного переходу до генеративного розвитку — одна з головних ознак, що відрізняє типово озимі форми від типово ярих.

Поряд з іншими показниками тривалість яровизаційної потреби та фотоперіодична чутливість суттєво визначають рівень адаптації рослинного організму до різноманітних стресових умов довколишнього середовища в зв'язку зі значним впливом цих ознак на морозо- і зимостійкість конкретних генотипів озимої пшениці [1, 2]. Генотипи з тривалою яровизаційною потребою вступають у зимівлю з менш диференційованою точкою росту, що дає можливість їм краще протистояти дії негативних температур. Зимостійкість рослин тісно пов'язана з характером їх фотоперіодичної реакції. Встановлено, що зимостійкі сорти пшениці мають дуже високу фотоперіодичну чутливість порівняно зі слабозимостійкими сортами. Значний ступінь фоточут-

ливості також сприяє протидії негативним температурам як наприкінці перезимівлі після відлиг та при поверненні відсутних морозів навесні [3], так і восени в період загартування рослин. Стійкість до негативних факторів зимівлі знаходяться у прямій залежності і від рівня фотоперіодичної чутливості та затримки інтенсивності росту під впливом осінніх умов, перш за все довжини дня і зниження температури. Затримка в рості визначається фотоперіодичною реакцією рослин. Як правило, сорти з високою фотоперіодичною реакцією восени затримуються в рості більше, ніж сорти з низькою фотоперіодичною чутливістю.

Слід зазначити, що генетика типу розвитку озимої пшениці вивчена практично на основі пшениці м'якої озимої і, незважаючи на всю важливість, досліджень з генетики типу розвитку пшениці твердої проводилося дуже мало [4].

Матеріали і методи

Виходячи з необхідності значно більшого використання в селекційній практиці ознак тривалості яровизаційної потреби і рівня фотоперіодичної чутливості новітнього вихідного матеріалу пшениці твердої озимої, нами проводився аналіз у сучасних сортів та селекційних номерів пшениці твердої озимої. Крім вивчення на продуктивність, значна увага приділяється оцінці генотипів твердої озимої пшениці з морозо- і зимостійкості, посухо- і жаростійкості, стійкості до поширених хвороб та якості зерна. Тому весною 2011 року варіанти з дослідження тривалості яровизації 79 сортозразків озимої твердої пшениці становили 0, 5, 10, 15, 20, 25, 30 і 35 діб. Усього провели 3 серії вирощування висаджених розсадою яровизованих рослин:

в умовах зрошеної польової ділянки висаджували рослини зі всіх варіантів дрібної яровизації від 5 до 35 діб, а також варіант з неяровизованими проростками (травень – липень);

на світловому майданчику висаджували варіанти розсади з яровизованими проростками протягом 35 діб в умовах подовженого (18 годин)

та скороченого (12 годин) фотоперіодів (травень – липень).

У варіанті з подовженим днем з 6 до 9 годин ранку та з 18 до 24 годин вечора подовжували освітлення за допомогою ламп ДРІ-2000. Скорочення фотоперіоду в останньому варіанті здійснювалося шляхом закривання посудин з рослинами темними ящиками (100×100×150 см) із затемненими вентиляційними кватирками. В окремих рослин (20–30 у різних варіантах для кожного зразка) реєстрували дату колосіння за допомогою пергаментної етикетки при появі верхівки головного колоса з піхви прапорцевого листа. Рівень тривалості яровизаційної потреби визначали через зіставлення кількості діб до колосіння експериментального зразка у різних варіантах штучної яровизації. Рівень фоточутливості встановлювався шляхом порівняння ступеня затримки колосіння на скороченому фотоперіоді відповідно до строків колосіння на подовженому фотоперіоді.

Шляхом проморожування рослин у посівних ящиках при від $-16\text{ }^{\circ}\text{C}$ до $-17\text{ }^{\circ}\text{C}$ вивчали морозостійкість експериментального матеріалу. Крім того, перед входом у зиму досліджували також вміст цукру в вузлах кущення і надземній масі. Зимостійкість рослин оцінювали окомірно на початку відновлення весняної вегетації.

Результати та обговорення

Проведені дослідження 79 сортів твердої озимої пшениці з різних еколого-географічних зон на їх чутливість до фотоперіоду в умовах довгого (18 годин) та короткого (12 годин) дня показало, що вони мають різноманітні біологічні особливості росту та розвитку рослин у цих умовах. Досліджені сорти різняться між собою за фотоперіодичною чутливістю. В умовах подовженого дня тривалість періоду цих сортозразків від висадки рослин до колосіння складала від 32 до 46 діб, а на скороченому дні тривалість цього періоду зростає до 53–93 діб (табл. 1). Крім того, проведеними дослідженнями встановлено, що варіанти сортів твердої озимої пшениці з тривалістю яровизації 5 і 10 діб та варіант з неяровизованими проростками зовсім не виколосилися (за винятком окремих рослин у варіанті яровизації 10 діб, що ми віднесли до засміченості сортозразків). У варіанті з яровизованими протягом 15 діб рослинами виколосилося 5 досліджуваних сортозразків, що складає 6,3 відсотка від загаль-

ної кількості. Інші сортозразки були ранжовані таким чином: 16–20 діб — 10 штук (12,7%), 21–25 діб — 38 штук (48,1%), 26–30 діб — 26 штук (32,9%).

Так, сорти Nazimi і ES98/MBVD-14 в умовах скороченого дня характеризуються середнім рівнем фоточутливості, а сорти Safari, ES98/MBVD-11 і 68111/ARD практично в 2 рази переважали затримку сортів Nazimi і ES98/MBVD-14 і тому віднесені до групи сортів з сильною фотоперіодичною чутливістю. Подібним чином розподілено за фотоперіодичною чутливістю і сорти з тривалістю яровизаційного періоду 16–20 діб. Тобто у сортів твердої озимої пшениці з короткою тривалістю потреби в яровизації недостатній рівень морозо-, зимостійкості компенсується за рахунок середнього і сильного рівнів фотоперіодичної чутливості. Характерно, що сорти з більш високою потребою тривалості яровизації (21–25 діб) мають у своєму складі 7 сортів (8,9%), що за фотоперіодичною чутливістю віднесені до середньослабкої групи і 1 сорт (1,3%) — до слабкої. Серед всього дослідженого вихідного матеріалу сорти, що мають тривалість яровизаційної потреби 26–30 діб і середню або сильну фотоперіодичну чутливість, належать до найбільш морозо-, зимостійких сортів твердої озимої пшениці в світі.

Відомо, що загартування рослин, їхня стійкість до негативних факторів зимівлі знаходяться у прямій залежності і від рівня фотоперіодичної чутливості та затримки інтенсивності росту під впливом осінніх умов, перш за все довжини дня і зниження температури. Затримка в рості визначається фотоперіодичною реакцією рослин. Як правило, сорти з високою фотоперіодичною реакцією восени затримуються в рості більше, ніж сорти з низькою фотоперіодичною чутливістю. Таким чином, всі ці ознаки сприяють затримці диференціації конуса наростання рослин та накопиченню в них пластичних речовин, перш за все вуглеводів.

Виходячи з того, що досліджувані сортозразки твердої озимої пшениці значною мірою різняться між собою за тривалістю яровизаційної потреби та рівнем фотоперіодичної чутливості, нами вивчалися й інші показники, які впливають на адаптивність цієї культури до несприятливих умов зимівлі: вміст цукру в рослинах та зимостійкість (табл. 2). Групування отриманих результатів досліджень за такими ознаками, як

Відносне ранжування досліджених сортів твердої озимої пшениці за тривалістю яровизаційної потреби та рівнем фотоперіодичної чутливості, СГІ – НЦНС, 2011 р.

Тривалість яровизації, діб	Рівень фотоперіодичної чутливості			
	слабкий	середньослабкий	середній	сильний
15			Nazimi ES98/MBVD-14	Safari ES98/MBVD-11 68111/ARD
16–20			Гавань Amadur Elidur Ancodur Martondur 3 Odmadur 2 5-IR	Гордейформе 335 Acodur Alidur
21–25	1893-Brindur × DF 38–86	Акведук Атол Прозорий 1897-Brindur × DF 38-86 1898-Brindur × DF 38-86 DF900-83/WBD 881 WBD 881/Rodur	Айсберг од. Архіпелаг Бурштин Босфор Дельта ES98/MBVD-12 Крейсер Лінкор Martondur 2 Odmadur 1 Прибуткова Прикумська 63 Таврида Тур 1 Чорноколоса 46 Янтар поволзький 1892-Brindur × DF 38-86	Альона Афіна Донський янтар Золоте руно Континент Лагуна Макар Партеніт Перлина одеська Rodur Topaz 6-IR
26–30		Крупинка	Агат Дону Алий парус Аксиніт Амазонка Білий парус Гардемарин Геліос Гордейформе 6 ES98/MBVD-7 Курант Кремена Леукурум 21 10-IR 12-IR	Аргонавт Augin Sandur Дельфін Дніпряна Дон Дончанка Касіопея Каравела Кристал 2 11-IR

тривалість яровизаційної потреби та рівень фотоперіодичної чутливості, дозволило простежити, наскільки ці ознаки пов'язані з накопиченням цукру в рослинах та їх зимостійкістю. Аналізуючи приведені в табл. 2 результати, доходимо висновку, що досліджені сортозразки твердої озимої пшениці значною мірою різняться між собою.

Сорти, що мають одну тривалість яровизаційної потреби — 15 діб, суттєво вирізняються рівнем фотоперіодичної чутливості. Затримка

виколошування на скороченому дні склала для сортів з середнім рівнем — 34 та сильним — 55 діб. Подібні результати отримані і серед сортів з яровизаційною потребою — 16–20 діб. Різниця між сортами в затримці колосіння досягла для середнього рівня фоточутливості — 24 і сильного — 50,3 доби. Серед групи сортів з середньою тривалістю яровизаційної потреби 21–25 діб різниця між фотоперіодично нейтральними сортами на скороченому дні склала

Характеристика сортозразків твердої озимої пшениці за яровизаційною потребою, фотоперіодичною чутливістю, вмістом цукру в рослинах та їх зв'язок з зимостійкістю, 2011 р.

Тривалість яровизаційної потреби, діб	Тривалість періоду «висадка розсади — виколосування», діб		Виколосування, тривалість яровизації 40 діб	Вміст цукру в вузлі кушення, %	Вміст цукру в надземній масі, %	Зимостійкість, бал
	подовжений день, 18 год.	скорочений день, 12 год.				
15,0±0,63	37,5±0,95	71,5±1,77	11.06	12,3±1,18	10,9±0,67	2,8±0,17
15,1±0,33	39,7±1,21	94,7±1,09	9.06	14,5±1,04	12,0±0,82	3,5±0,14
19,3±0,17	39,3±1,44	63,3±1,14	8.06	18,0±1,49	14,0±0,90	3,9±0,11
19,4±0,20	36,7±1,70	87,0±1,38	10.06	14,8±1,50	11,1±0,88	3,7±0,16
25,0±0,31	38,0±0,76	48,0±1,16	8.06	10,7±1,27	8,3±0,97	3,7±0,21
24,8±0,40	38,7±1,15	59,0±1,00	7.06	16,4±1,55	11,2±1,04	4,0±0,24
24,9±0,34	40,8±1,39	73,0±1,56	12.06	18,9±1,36	15,8±1,33	4,2±0,35
24,9±0,42	40,8±1,73	85,0±1,62	15.06	20,8±1,41	16,3±1,00	4,2±0,44
30,0±0,52	42,0±1,05	63,0±1,85	15.06	17,4±1,39	14,5±0,91	4,3±0,79
29,9±0,55	39,6±1,12	72,1±1,73	13.06	20,0±1,30	14,3±1,10	4,9±0,83
30,0±0,57	39,5±0,98	86,2±1,37	14.06	18,6±1,29	15,4±0,85	5,0±0,90

10, середньослабкою — 20,3, середньою — 32,2 і сильною — 44,2 доби. Сорти з досить сильною яровизаційною потребою 26–30 діб склали генотипи з середньою та сильною фотоперіодичною чутливістю, і тільки сорт Крупинка віднесено до середньослабкої групи (різниця на скороченому дні — 21 доба). У групі з середнім фотоперіодом різниця склала 32,5 і сильним — 46,7 доби.

Разом з тим, сорти з низькою тривалістю яровизаційної потреби (15 діб) та різним рівнем фотоперіодичної чутливості не мали достовірної кореляції між фотоперіодом і вмістом цукру у вузлі кушення, надземній масі, а також зимостійкістю. Але серед цих сортів між рівнем фотоперіодичної чутливості та зимостійкістю спостерігається суттєвий зв'язок.

Деякі інші результати отримані серед сортів твердої озимої пшениці з середньою (21–25 діб) тривалістю яровизаційної потреби. Тут сорти зі слабким, середньослабким, середнім та сильним рівнями фотоперіодичної чутливості суттєво відрізняються між собою за вмістом цукру у вузлі кушення (+2,5–10,06%), за рівнем морозостійкості: +0,2 і +0,3 бала і запізнюються на 5–8 діб з колосінням відносно відповідної групи з низькою тривалістю яровизаційної потреби. Характерно, що сорти з середньою та високою тривалістю яровизаційної потреби і сильною фоточутливістю практично близькі між собою за всіма досліджуваними показниками.

Аналіз кореляційних зв'язків між досліджуваними показниками у 79 сортозразків пшениці твердої озимої показав, що тривалість яровизаційної потреби позитивно корелює з усіма наведеними показниками при досить високому рівні достовірності. Корелятивний зв'язок між тривалістю яровизації та рівнем фоточутливості (+0,44**), вмістом цукру у вузлі кушення рослини (+0,52**) та морозостійкістю сортозразків (0,43**) вказує на суттєвий вплив цих показників на стійкість до несприятливих умов перезимівлі пшениці твердої озимої. Рівень фоточутливості також достовірно корелює з вмістом цукру в вузлі кушення (+0,23*), зимостійкістю (+0,32*). Особливо висока достовірна кореляція спостерігається між вмістом цукру в вузлі кушення та його вмістом у надземній масі (+0,77**), морозостійкістю (+0,70**) і зимостійкістю (+0,78**). Вміст цукру в надземній масі рослин має позитивний зв'язок з морозостійкістю (+0,51**) і зимостійкістю (+0,58**).

Виходячи з результатів досліджень, у селекції пшениці твердої озимої необхідно враховувати практично всі ознаки і властивості, що безпосередньо формують рівень адаптивності до абіотичних факторів довкілля.

Висновки

Кращими за адаптивністю до несприятливих умов зимівлі пшениці твердої озимої слід вважати генотипи з тривалою яровизаційною

потребою (35 діб) та сильним рівнем фотоперіодичної чутливості. Тривалість яровизаційної потреби та сильний рівень фотоперіодичної чутливості рослини мають високу кореляцію з вмістом цукру у вузлах кушення та морозо- і зимостійкі-

стю. Високий вміст цукру у вузлах кушення та надземній масі рослин значно поліпшує стійкість твердої озимої пшениці до несприятливих умов зимівлі, особливо за безсніжної зими та морозного зимового вітру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стельмах А. Ф., Литвиненко М. А., Файт В. І. Яровизаційна потреба та фоточутливість сучасних генотипів озимої м'якої пшениці // Збірник наукових праць СГП – НЦНС. — Одеса, 2004. — Вип. 5 (45). — С. 118–127.
2. Файт В. І., Федорова В. Р., Нагуляк О. І., Прокопович К. Л., Попова Н. В. Связь фенотипических и генотипических различий по продолжительности яровизации и фенотипической чувствительности с морозостойкостью озимой пшеницы // Збірник наукових праць Уманського державного аграрного університету. — Умань, 2003. — С. 359–364.
3. Фодоров А. К. Фотопериодизм и зимостойкость растений // Методы и приемы повышения зимостойкости озимых зерновых культур. — М.: Колос, 1975. — С. 419–423.
4. Авсенін В. І., Файт В. І., Стельмах А. Ф. Вивчення системи генів *Vrn* у *Triticum Durum Desf.* // Збірник наукових праць СГП – НЦНС. — Одеса, 2006. — Вип. 8 (48). — С. 9–18.

PALAMARCHUK A.I.

The Plant Breeding and Genetics Institute — National Center of Seed & Cultivar Investigation, Ukraine, 65036, Odessa, Ovidiopol'ska road, 3, e-mail: a_palamarchuk@ukr.net

ESPECIALLY FROST- AND WINTER-RESISTANT ON THE WINTER DURUM WHEAT

Aims. The set of 79 winter durum wheat varieties was studied under different periods of artificial vernalization and subsequent growing under long and short photoperiods. **Methods.** The study revealed a significant difference between these varieties in vernalization response and degree of photosensitivity. **Results.** Modern varieties possessed low and medium photosensitivity, and had vernalization duration of 20 to 25 days. **Conclusions.** The best winter durum wheat varieties by adaptivity to unfavourable winter conditions need vernalization duration of 25–30 days and high degree of photoperiodic sensitivity.

Keywords: durum wheat, adaptivity, vernalization duration, photoperiodic sensitivity.